

INTERVJU SA STEFOM JANSENOM

Tanja Petrović

Nakon šesnaest godina rada na Sveučilištu u Manchesteru, gdje je bio profesor socijalne antropologije, Stef Jansen je nedavno prešao na Sveučilište u Sarajevu. Kao antropolog kontinuirano se dva i pol desetljeća bavi prostorom nekadašnje Jugoslavije. U središtu njegova etnografskog interesa je istraživanje dvaju koncepata: doma i nade. Prvi je centralan za niz njegovih radova u kojima stvaranju i promišljanju doma prilazi iz perspektive svakodnevnih i društvenih praksi. Kad je u pitanju koncept nade, neodvojiv od čežnje za "normalnim životom", očekivanja, imaginacije budućnosti, cinizma, naročito ga zanimaju njegove manifestacije u svakodnevnim interakcijama s "državom". Oba ova koncepta važna su za razumijevanje konstituiranja političkih subjektiviteta u postjugoslavenskim društvima. Stef Jansen je autor velikog broja važnih akademskih članaka i monografija, među kojima su *Yearnings in the Meantime: "Normal lives" and the State in a Sarajevo Apartment Complex* (Berghahn, 2015, prijevod Čežnja u međuvremenu: "normalan život" i država u jednom sarajevskom naselju, XX vek, 2020), *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina: Semiperipheral Entanglements* (ur. s Čarnom Brković i Vanjom Čelebičić, Routledge, 2017), *Struggles for Home: Violence, Hope, and the Movement of People* (ur. sa Staffanom Löfvingom, Berghahn, 2008) i *Antinacionalizam* (XX vek, 2005). Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu je 2020. godine objavio knjigu pod naslovom *Razlog za dom*, u kojoj su sabrani neki od ranijih tekstova Stefa Jansena koji pripadaju spektru tema kojima se on bavi u svojim istraživanjima: stvaranjem doma, moći djelovanja, vezom doma i nade, muškošću, mobilnošću, kozmopolitskim i urbanocentričnim tenzijama u (anti)nacionalizmu. Svi ti tekstovi rezultat su istrajnog i dubokog etnografskog pristupa, te je njihov zajednički nazivnik vezanost za (konkretan) prostor. Zato i prostor, uvijek u određenom vremenu, predstavlja jednu od važnih konceptualnih preokupacija Stefa Jansena – bilo da su to Beograd i Zagreb neposredno poslije ratova devedesetih, sela u Hrvatskoj nakon etničkog čišćenja, ničija zemlja između ratom podijeljenih prostora u vrijeme kampanja za povratak u Bosni i Hercegovini, ili uspravane ulice sarajevskog naselja Dobrinja desetak godina kasnije.

Intervju sa Stefom Jansenom vodila je Tanja Petrović u lipnju 2021. godine.

Odakle dolazi tvoj interes za prostor nekadašnje Jugoslavije? Kako se mladi belgijski antropolog našao na ulicama Beograda i Zagreba?

U Jugoslaviji nikada nisam bio, i o njoj nisam puno znao dok je postojala. Kao dijete sam s roditeljima i s bratom par puta ljetovao u Mađarskoj i kao tinejdžeru u osamdesetima raslo je moje zanimanje za ono što smo zvali Istočnom Europom. To je bio dio jedne rastuće radoznalosti o društvenim procesima, o razlikama i nejednakostima, o politici, o granicama. Nama u Zapadnoj Europi taj je dio svijeta bio predstavljen kao opasni Drugi, od kojeg nas, kao, brani NATO time što instalira nuklearne rakete u našim krajevima. Tada sam prvi put sudjelovao u uličnim demonstracijama, jednim od najvećih ikad u Belgiji, kojim smo se usprotivili tome. Danas je teško objasniti koliko je hladni rat bio prisutan, u afektivnom smislu, u političkom formiranju moje generacije u Belgiji. Kao dio toga, druga sveprisutna tema za mladića koji je razvijao političku svijest u lijevom ključu bila je sandinistička revolucija u Nikaragvi, i nasilni pokušaji SAD-a da je sruši. O tome sam puno čitao i slušao kad sam bio student i tako je rastao moj interes za Latinsku Ameriku. U ranim devedesetima naučio sam španjolski jezik i prošao obuke o razvojnom radu, i san mi je bio da radim na dugoročnim razvojnim projektima na tom kontinentu. Tu moju latinoameričku želju nisam uspio ostvariti. Bio sam neko vrijeme nezaposlen, pa sam radio neke sasvim druge stvari.

U tom su periodu postjugoslavenske zemlje stalno bile u vijestima, i to naravno zbog rata. Tada je nastao i moj interes za taj dio svijeta. Čitao sam, pratio ono što sam mogao, pisao magistarski rad o tome. Bio sam aktivan u nekim lijevim aktivističkim krugovima u Belgiji, i štedio sam novac da bih se pridružio jednoj inicijativi koja je pružala podršku ljudima pogođenim ratom u Hrvatskoj. Ali ni to se nije ostvarilo, jer je, srećom, rat u međuvremenu stao. Umjesto toga sam jedno vrijeme volontirao u izbjegličkom kampu u Makedoniji, gdje su bili smješteni ljudi iz BiH. Tada sam prvi put zakoračio na tlo bivše Jugoslavije. U međuvremenu je objavljen natječaj za doktorsku stipendiju na Sveučilištu u Hullu, gdje sam prethodno magistrirao, i shvatio sam da bi mi ona mogla omogućiti kombinaciju dviju stvari: da se priključim aktivizmu na postjugoslavenskim prostorima i da učim "antropološki zanat". Prvi faktor mi je bio važniji. Tijekom ranijih studija shvatio sam da mi je privlačan društvenoznanstveni rad, ali pošto je profesionalni akademski svijet meni i ljudima iz mog okruženja bio jako dalek i nepoznat, tada uopće nisam razmišljao da bi taj doktorat mogao biti početak jedne akademske karijere. U svakom slučaju, aplicirao sam, dobio stipendiju, i nakon obuke i pripreme, stigao na željeznički kolodvor u Beogradu. To je bila 1996. godina, i kasnije se ispostavilo da je to u svakom pogledu bila ključna raskrsnica na mojoj životnoj putanji.

A zašto antinacionalizam? Taj izbor je inspiriralo jedno šire pitanje o ljudskom djelovanju i mogućnosti otpora. Jer jedna je stvar govoriti i djelovati protiv rata i protiv nacionalizma u jednoj Belgiji, a sasvim je druga stvar to činiti u društvenom kontekstu gdje je to pitanje života i smrti. Odmah nakon rata zanimalo me je kako se mogu formulirati i živjeti alternative u dva najvažnija centra odakle su postjugoslavenski ratovi devedesetih koncipirani i organizirani, u Beogradu i u

Zagrebu. U to se vrijeme mnogo pisalo o tome kako su ljudi na ovim prostorima interpelirani – tj. “pozvani” da se konstituiraju – prije svega kao etnonacionalni subjekti. A ja sam se pitao kako je i do koje mjere moguće *odbiti* da budemo interpelirani kao takvi, kako u Hrvatskoj i Srbiji tako i u Belgiji ili bilo gdje. Koji se diskurzivni resursi mogu koristiti za izgradnju alternativa etnonacionalizmu, i na koji način oni funkcioniraju? Usto sam htio kritički propitivati balkanističke pretpostavke da su postjugoslavenski etnonacionalizmi fenomeni potpuno različiti i odvojeni od društvenih procesa na Zapadu.

Za razliku od većine stranih istraživača koji su se poslije jugoslavenskih konflikata počeli baviti ovim dijelom sveta, od samog si početka birao teme koje se u općim predodžbama nisu baš intuitivno povezivale s ovom regijom: u vrijeme kad su nacionalizam, etnički motivirano nasilje i ratovi privlačili pažnju cijelog svijeta, ti si se bavio antinacionalizmom. Kontinuirano te zanimaju nada, normalan život, budućnost i mogućnosti za djelovanje u postjugoslavenskim društvima. Reci nam nešto o svojoj “istraživačkoj politici”.

Na samom sam početku bio “nov” u ovim krajevima, i tu možemo prepoznati neke crte klasične epistemološke pozicije zapadnog antropologa koji radi izvan Zapada. U SAD-u to zovu “kulturalna kritika”: antropolog “nas” upoznaje s drugom kulturom u terminima same te kulture, i tako pruža osnove za kritiku “naše” zapadne kulture, koja sebe lažno predstavlja kao univerzalnu. Međutim, već tada sam htio razviti i jednu drugačiju kritičku dimenziju. Prvo, pojam “kultura” nikad nije igrao nikakvu analitičku ulogu u mom radu jer se taj rad razvija u skladu s jednom alternativnom tradicijom u antropologiji koja se usredotočuje na nejednakost, dinamiku, dominaciju i sukob. U takvom nas pristupu manje fasciniraju kulturne specifičnosti *per se*, a više želimo razumjeti kako se formiraju različita ponašanja u odnosu na društvene okvire, sve do globalnog. Drugi faktor koji me je od početka udaljavao od klasične “kulturne kritike” je želja da razvijem kritičku perspektivu *i* u “lokalnim” okvirima. Naravno da u mojim radovima postoji kritika etnonacionalizma, ali kritički sam proučavao i sâm *antinacionalizam*. U skladu s antropološkim uvidima o pripadanju i simboličkim granicama, zanimalo me ovo pitanje: ako je beogradski i zagrebački antinacionalizam u devedesetima deaktivirao etnonacionalne antagonizme, koje je alternativne antagonizme aktivirao umjesto njih? Ako je uključio nacionalne Druge, koga je isključio? U tom su kontekstu zanimljive neke reakcije na knjigu *Antinacionalizam* od strane osoba koje se prepoznaju u naslovu. Mnoge od tih reakcija povezane su s jednim specifičnim poglavljem o urbanocentrizmu u Beogradu i u Zagrebu, koje je očigledno provociralo neke čitatelje.

Po receptu “kulturne kritike” mnogi zapadni antropolozi pokazuju veliko empatijsko razumijevanje za izvanzapadni kontekst koji istražuju, a kritičku oštricu prvenstveno rezerviraju za sam Zapad, za vlastiti “mi”. Time daju vrijedan doprinos. Ali ta pozicija zahtijeva jasno razlikovanje između “ovdje” i “tamo”, između Zapada i Ostalog, pa podrazumijeva i jasno pripadanje istraživača prvoj strani te granične crte. Kako to objašnjava Čarna Brković u članku u časopisu *Anthropological Theory*, na europskoj semiperiferiji se ti parametri ne mogu podrazumijevati.

vati, i time se pitanja o razlikama i o kritici postavljaju na specifičan način.¹ Ona piše o domaćim autorima. Ja ne spadam u tu kategoriju. A kako vrijeme prolazi, sve je manje jednostavno odrediti na koju stranu te crte onda spadam. U svakom slučaju, to me je prvo etnografsko istraživanje tijekom devedesetih inspiriralo da ciljaj na empatijsko razumijevanje i na kritičko seciranje koje je relevantno za “mi ovdje”, za “mi tamo”, pa i za razne “mi” koji se ne uklapaju u tu distinkciju.

Zato se trudim objavljivati radove i na jeziku onih o kojima pišem. I, možda najvažnije od svega, pokušavam formulirati pitanja ne samo o društvenom okruženju u kojemu radim nego i iz njega. Takvo induktivno određivanje tema za istraživanje postalo je ključna dimenzija moje, hajmo reći, “istraživačke politike”. Naravno, otkad sam, na svoje veliko iznenađenje i na veliku radost, postao profesionalni antropolog, prvo u Hullu pa u Manchesteru, moram biti upoznat s glavnim tijekovima i trenutnim modama u angloameričkoj antropologiji. Pratim to, ali se trudim da me to ne vodi u odabiru predmeta analize i istraživačkih pitanja. Umjesto toga, pokušavam istraživanja formulirati na osnovi preokupacija ljudi u relevantnom društvenom kontekstu. Dakle pitam se: što su značajne teme za njih? O čemu ti ljudi brinu, sanjaju, raspravljaju? Što ih zanima, što im smeta, što ih izluđuje, intrigira, zastrašuje, inspirira? Što ih usređuje? Zbog čega noćima ne mogu spavati? Uglavnom: što njih “svrbi”? Ali, naravno, mene ne zanimaju sve te teme jednako. Pokušavam identificirati preklapanja između nekih njihovih preokupacija i mojih zanimanja, strasti i opsesija, koji uvijek uključuju i osobnu i političku i teorijsku dimenziju. A nije ni poanta da nađem savršeno preklapanje – ne moramo se složiti. Čak mislim da je produktivnije kada postoji određena tenzija između gledišta sugovornika i antropologa. Ustvari, mene posebno privlače “teške” teme, ne nužno u smislu smrti, suza i patnje, nego u smislu suočavanja s ljudskim nesavršenostima, inkonzistencijama i zabludama. To zna biti bolno, ali vjerujem da je i produktivno. I u tu svrhu pokušavam se fokusirati na teme koje nas – i njih i mene – “svrbe” i na pozitivan i na negativan način, na “bodljikave” teme koje nam daju uvid u kontradikcije kako društvenih dinamika tako i subjektivnih doživljaja istih. I u svemu tome moja primarna motivacija jest da učim nešto o svijetu i o svakodnevnom djelovanju običnih ljudi u njemu, i da na taj način kritički propitujem vlastite pretpostavke i pretpostavke raznih “mi” kojima u manjoj ili većoj mjeri pripadam.

U širem smislu, mene najviše zanimaju pitanja organizacije društvenih odnosa i, unutar toga, dinamike moći i nejednakosti. Posebno me interesira kako mi ljudi djelujemo u određenim društvenim okolnostima, kako je došlo do toga, i kako, zauzvrat, naša praksa utječe na društvene procese. To su po mojem mišljenju ključna društvenoznanstvena, pa i politička pitanja. Naša praksa može doprinijeti reprodukciji društvenih obrazaca, ali ih i promijeniti. Inicijalno mi je glavni fokus bio na svjesnom djelovanju za promjene, na otporu, a kasnije sve više na kontradiktornijoj praksi koja istovremeno potkopava i reproducira *status*

¹ Brković, Čarna. 2018. “Epistemological eclecticism: Difference and the ‘Other’ in the Balkans and beyond”. *Anthropological Theory* 18/1: 106–128.

quo. Antropologija ima dokazanu sposobnost da pokazuje relevantnost rijetkih, partikularnih, marginalnih, ponekad subverzivnih pojava. A ja se sve više krećem u drugom smjeru, k istraživanju običnih, nespektakularnih, rutinskih društvenih obrazaca i praksi u kojima se veliki broj ljudi može prepoznati. Smatram da se u svakodnevnim preokupacijama, u pričama oko kuhinjskog stola, često može učiti emska društvena analiza. I želim učiti iz te analize. Ali naravno nije mi cilj da je jednostavno reproduciram. Niti da je ocijenim prema nekom normativnom standardu. Da, to jesu teme za koje je njih i mene *briga*, teme koje njih i mene “svrbe” u pozitivnom i(li) u negativnom smislu. Ali moj je posao i moja privilegija kao socijalnog antropologa da o njima razmišljam u okviru teorijskih rasprava u okviru društvenih nauka. Pokušavam identificirati obrasce u svemu tome, povezivati stvari koje na prvi pogled izgledaju odvojene, kontraintuitivno preispitivati pretpostavke, i naravno kontekstualizirati. Posebno mi je drag taj antropološki izazov čitanja nekog događaja iz kuhinje u dijalogu s apstraktnim teorijskim aparatom nekog autora. Ako ćemo pravo, mene ni kuhinjsko sijelo ni teorija tog i tog autora ne zanimaju toliko u odvojenoj formi, nego mi postaju zanimljivi tada kada ih mogu spojiti, i ako kroz to spajanje mogu napraviti jedan analitički korak koji doprinosi razumijevanju u jednog i drugog.

Kako su onda dom i nada na ovim prostorima postali glavne teme tvog antropološkog interesa?

Već tijekom istraživanja u Beogradu i u Zagrebu u devedesetima, pa i u kasnijim studijama u sjeveroistočnoj BiH i u Sarajevu, emska sintagma “normalan život” je bila sveprisutna. Tu imamo dobar primjer nesavršenog preklapanja o kojem sam govorio. Ljudi su tu sintagmu uvijek koristili na normativan način – kao, zna se što je to, zna se da su ga oni zaslužili, samo što ga nema. A meni je ta sintagma bila produktivan ulaz u “bodljikavu” temu prvo doma, i kasnije države.

U istraživanju o povratku raseljenih osoba u sjeveroistočnoj BiH takav mi je pristup omogućio da se odmaknem od registra identiteta, koji je inače bio dominantan u literaturi, pa i u javnim diskursima. Taj nas identitarni registar usmjerava prema pitanjima o tome što ljudi jesu, ili preciznije što *kažu* da jesu. Djelomično iz biografskih razloga, i zbog teorijskih i političkih preferenci, ali i na osnovi onoga što sam naučio na tzv. “terenu”, činilo mi se da postoji bolji način postavljanja pitanja. Sintagma “normalan život” usmjerava nas na to da razmišljamo o procesima, o praksama, i zbog toga sam koncipirao svoje istraživanje o povratku u terminima “stvaranja doma”. Taj je pristup inspiriran i mojom suradnjom sa Staffanom Löfvingom. Tekstovi sabrani u knjizi *Razlog za Dom*, pisani u dvijetisućitima, vrte se oko tog pokušaja da se razvije teorijski aparat za kritičko razumijevanje pripadanja izvan identitarnog registra.

Pojam “stvaranje doma” odražava važnost procesualne, praktične i društvene dimenzije, i to znači da se mjesto mora koncipirati u odnosu na vrijeme. Kada su se raseljene osobe u BiH suočavale s pitanjem povratka, one nisu mogle zanemariti ogromne promjene koje su se dešavale na geografskim lokacijama gdje

su živjele prije rata, u svijetu uopće i u njima samima. Pitanje o povratku doma s tim se pokazalo kao pitanje o stvaranju doma. Tako možemo razumjeti činjenicu da se mnogi ljudi nisu vratili, ili barem ne u potpunosti. Najčešće je to bilo proračeno ocjenom da oni u mjestu predratnog boravka nisu vidjeli perspektivu za "normalan život". Svojim sam radom htio dopuniti jednu dominantnu reprezentaciju doma, koja je vidljiva u milijun pjesama, i koja uvijek gleda unatrag, preko ramena, sa suzama u očima. Ona smješta dom jednom i zauvijek tamo negdje iza brda, u prošlost. Smatram da nam treba alternativno poimanje doma koje uz taj pogled unatrag barem uključuje i našu sposobnost da se podignemo na prste i pogledamo naprijed sa sjajem u očima. Dom može biti i nešto u budućnosti, nešto čemu se nadamo.

To proučavanje prostornovremenske dimenzije doma me je onda inspiriralo da se direktno osvrnem na pitanje budućnosti, odnosno na to kako se ljudi afektivno i pragmatično odnose prema njoj. Od raseljenih sam osoba naučio koliko je to važno u stvaranju doma. Primijetio sam i to da su oni svoje nade ili beznade vrlo često formulirali u odnosu na društveno uređenje u kojem bi se mogao graditi "normalni život". Postojanje "perspektive" ili njezino odsustvo, smatrali su, ovisi i o tome ima li "normalne države". Na početku sam tome pristupio kroz prizmu "nade". A realnost je bila nijansiranija, kontradiktornija, pa i bolnija, i zbog toga sam ubrzo preformulirao svoju konceptualizaciju u pojam "čežnje". E sad, način na koji se država pojavila u čežnji za "normalnim životom" samo se djelomično preklapao s dominantnim diskursima o državi BiH, koji se prvenstveno tiču njezine (ne)legitimnosti u identitarnim terminima. Već u tom istraživanju, a još više kasnije u etnografiji jednog sarajevskog naselja, ljudi su primarno brinuli o tome što država *radi*. I najviše od svega: o tome što država *ne* radi. Na tom sam se tragu udubio u antropologiju države, i predlagao sam teorijsko koncipiranje odnosa s državom koje istovremeno uzima u obzir ljudske napore da se joj približavamo i napore da je izbjegavamo. Jako me zanimaju takve tenzije i kontradikcije, a pogotovo naše suučesništvo, tj. način na koji mi te tenzije i kontradikcije kroz svakodnevnu praksu održavamo, često nenamjerno. Uz otpor, i *to* je djelovanje, i *to* je za mene bitna tema u knjizi *Čežnja u međuvremenu*, koja ova pitanja uokviruje u jednu prostornovremensku konfiguraciju gdje vladaju afekti zaglavljenosti i napuštenosti.

U postjugoslavenskim zemljama ova se pitanja moraju postavljati na poseban način, ali se nadam da sam pokazao da su ona od mnogo šireg značaja. U svakom ih slučaju uvijek moramo kontekstualizirati u širem, globalnom okviru. Teško je izbjegavati tu tendenciju da na sve ovdje gledamo kao na izuzetak, i ne mislim da i sâm uvijek uspijevam u tome. Ali zajedno s nekoliko kolega i kolegica godinama uporno inzistiram na tome da društvene dinamike na ovim prostorima moramo uokviriti u šire procese u svijetu. Tu prvenstveno mislim na inkorporaciju postjugoslavenskih zemalja kao semiperifernih komponenti u jednu globalnu kapitalističku konfiguraciju koja se *svuda* mijenja. I sâm sebi sam ponekad dosadan s tom pričom, ali neprestano nailazim na razloge zbog kojih smatram da je još uvijek treba ponavljati.

Ovaj razgovor vodimo u rano ljeto 2021. godine, u vrijeme kad nam smirivanje pandemije bolesti COVID-19, bar u ovim krajevima, nudi obećanje povratka “normalnom životu”. Neke od ključnih koncepata koje si razvijao kroz etnografski rad u poslijeratnom, “tranzicijskom” prostoru bivše Jugoslavije, kao što su nada, “normalan život”, dom, budućnost, granice – sada rezoniraju mnogo šire i s novim intenzitetom. Postali su, zapravo, ključni za sve nas. Odnos između političkih subjektiviteta, nade, imaginacije budućnosti s jedne i države s druge strane jedno je od centralnih pitanja koje se provlači kroz tvoje publikacije. Kako se ovo pitanje (re)artikulira u trenutnom kontekstu borbe protiv pandemije koronavirusa u postjugoslavenskim društvima?

Nekoliko ljudi me je upozorilo da je s pandemijom pojam “normalan život” postao sveprisutan i u Zapadnoj Europi. I zaista tu postoje neke paralele s onim što sam uočio na tu temu tijekom istraživanja u Sarajevu desetak godina ranije. U Belgiji i u Britaniji, recimo, mnogi doživljavaju ovaj pandemijski period kroz prizmu ograničenja mobilnosti. Odjednom se nisu mogli kretati kako bi željeli u prostoru, preko granica, pa ni unutar njih. Uz to ide i osjećaj vremenske blokade: tokom pandemije je teško kretati se unaprijed, tj. i planirati bilo što na kraći ili na duži rok, a kamoli ostvariti planove. Tako je za mnogo ljudi na Zapadu, čini mi se, COVID-19 prilično naglo pokazao što se sve podrazumijeva pod “normalnim životom”, koliko to sve ovisi o društvenom okviru, i koliko je to zapravo krhko. Na postjugoslavenskim prostorima se mnogo ljudi stjecajem okolnosti već ranije moralo suočavati s tom krhkošću. I mislim da kod mnogih neka svijest o tome traje. U Sarajevu, gdje sam proveo većinu dosadašnjeg pandemijskog perioda, čini mi se da je COVID-19 dalje i intenzivnije iskristalizirao preokupacije koje su već bile prisutne, pa i načine kako se o njima razmišlja. Na primjer, sada kada su opet biološki životi u pitanju, javni zdravstveni sistem, još više nego prije, figurira kao prizma kroz koju se dijagnosticira funkcioniranje države i prioriteta političkih elita u odnosu na javno dobro. Još oštrije nego inače suočavamo se s tenzijama u odnosu na državu. Bourdieu je govorio o njezinoj desnoj, represivnoj ruci i njezinoj lijevoj, skrbničkoj ruci. Te su dvije ruke države uvijek u tenziji i to se oslikava i u našim “čežnjama” koje je istovremeno prizivaju i odbijaju. Tijekom pandemije svjedočimo velikim raspravama oko slobode i zaštite. Tu vidimo svojevrsni povratak pitanju države na velika vrata: čini mi se da je pandemija ogoljela svu kontradiktornost lažnog neoliberalnog konsenzusa oko toga što spada i što ne spada u odgovornost države. U tom pogledu, imam utisak i da je za sve veći broj ljudi širom planete postao (još?) očigledniji jaz između onoga što im se nudi kao “normalni život” prema kojem bi morali stremiti, i realnih mogućnosti unutar današnjeg društvenog poretka da to i postignu. Naravno, taj jaz je već desetljećima u srži funkcioniranja i legitimacije kapitalizma. Ali, da parafraziram Lauren Berlant, ohrabrenja za meritokratski optimizam zvuče sve “okrutnije”. I uloga države u tome je sve kontradiktornija.

Vjerojatno se tu naziru i neke promjene. Bilo bi logično da je tako. Ali moram priznati da je meni rano da ih prepoznam. U BiH, na primjer, koje će trajne posljedice ostaviti iza sebe to iskustvo još zatvorenijih granica, još dužeg čekanja

u domovima zdravlja, još veće nezaposlenosti i još glasnijih teorija zavjere? Ne znam. Niti mogu predvidjeti koje će biti implikacije, recimo, prelaska na *online* nastavu ili masovnog odlaska na cijepljenje u Srbiju. Na prvi pogled mislim da su promjene trenutno vidljivije na Zapadu, gdje je, kako mi se čini, pandemija donijela veću destabilizaciju pretpostavki “normalnih života”. To je ta svijest o krhkosti. I pošto se ta krhkost nikako ne može razumjeti samo unutar državnih granica, to tjera ljude i da razmišljaju o njihovu mjestu u svijetu. A to se na ovim prostorima ionako već radilo. Uvijek mi je bilo upadljiva ta tendencija da se lokalni događaji ne razmatraju u izolaciji, nego da se uokviruju regionalnim i globalnim dinamikama, čiji su oni sastavni dio. Takvo “svakodnevno geopolitičko rasuđivanje”, kako sam to zvao u svojim radovima, stalna je preokupacija za mnoge i česta tema za raspravu. Time ne želim kazati da je to uvijek dobro promišljeno. Ali te svijesti ima, u svakakvim formama. U mom iskustvu toga nije bilo do te mjere u Britaniji ili u Belgiji. A čini mi se da tijekom pandemije i ljudi tamo sve više osjećaju na svojoj koži da je njihov život uhvaćen u globalne dinamike. Možda se i tamo razvija neka veća svijest o tome, možda s prilično sličnom mjerom (ne)promišljenosti.

Koja su po tvom mišljenju pitanja ključna za ovaj prostor koje socijalni antropolog može i treba postaviti i razlikuju li se ta pitanja od onih za koja si smatrao da ih je neophodno postavljati prije desetljeće ili dva?

Socijalna antropologija je široka oblast, i odgovori na ovo pitanje mogu biti vrlo različiti. Mogu reći što mene posebno zanima u tom smislu. Već smo pričali o nekim stvarima koje sam radio, a sad da spomenem neke teme koje sam želio istražiti, ali nisam. Od 2010. godine naovamo predao sam niz aplikacija za istraživanja vezana za pitanja nejednakosti i socijalne pravde u dvije domene: infrastruktura (vodovod, energija, prijevoz...) i transformacija rada. Ali nijedna nije prošla. Zato vjerojatno nisam najbolja osoba da preporučujem čime bi se trebali baviti antropolozi. Važnije osobe od mene se očigledno ne slažu s mojim preferencijama.

Bit će jasno da mene osobno najviše intrigiraju pitanja organizacije društvenih odnosa: recimo, kako ljudi osiguravaju socijalnu reprodukciju; koju ulogu u tome igraju klasna, rodna i druge nejednakosti; kako se formira, održava i legitimira politička dominacija itd. Drugi će imati svoje fascinacije. I neka one njih vode. Dakle, smatram da je od nabranja tema važniji način na koji ih odredimo i uloga teorijskih rasprava u tome. Što se toga tiče, smatram da nas sputavaju jake hijerarhije u financiranju, u objavljivanju, u citiranju. Spomenuo sam moje pokušaje da razvijem istraživanja na induktivniji način. Najviše me se doimaju antropološki radovi u kojima uz konceptualnu sofisticiranost i analitičku oštrinu mogu osjetiti i neki “višak” afektivnog ulaganja autora. Ne u smislu osobnih ispovijesti ili narcisoidnih priča o autoru-kao-junaku. Nego suptilno, između redaka. Kada se osjeti da ih ta tema zaista “svrbi”. Da ih je briga za to bez obzira na trenutne prioritete koji im se nameću iz nekih akademskih centara. Mislim da je pred nama još dosta posla dok ne postignemo neku vrstu emancipacije u određivanju istraživačkih pitanja i teorijskih pristupa. Ali barem naša disciplina ima tu mogućnost, i to je za mene jedna od njezinih posebnih čari.

A da odmah bude jasno, ne navijam za to da se u svakom prostoru vodi neki unutrašnji antropološki razgovor, odvojen od drugih i relevantan samo za taj prostor. Niti smatram da svaki prostor mora imati “svoju” teoriju. Bilo koja produktivna rasprava zahtijeva da dijelimo određene analitičke ciljeve, koncepte, parametre i, time, neku aspiraciju da doprinosimo jednom univerzalnijem procesu proizvodnje znanja. Neki se zalažu za to da se riješimo modernističkih društvenoznanstvenih paradigmi zbog teškog nasljeđa kolonijalizma i eurocentrizma. Poštujem njihove emancipatorne namjere, ali moram priznati da mi takvi pokušaji ne djeluju potpuno uvjerljivim. Antropologije kakvu je zamišljam nema bez kritičkog i komunikacionog razuma.

A kako se ključna pitanja danas razlikuju od onih koja su po mojem mišljenju bila najbitnija prije dva desetljeća? To je dobro pitanje, i dosta sam razmišljao o njemu. Naravno, svijet se mijenja, pa i goruća pitanja. Moj rad se zapravo bavi skoro isključivo ljudima koji imaju značajna iskustvena sjećanja na SFRJ i, gledajući unazad, mislim da je svako novo istraživačko pitanje nekako niklo iz prethodnih na prilično “organski” način. Ti su ljudi sada već postali manjina, a malo znam o novim naraštajima, koje sigurno “svrbe” i neke nove teme. Ponekad brinem da se nisam dovoljno bavio promjenama u društvu: u mom radu je mnogo više vidljiv kontinuitet. U širem smislu to odražava globalni društvenoznanstveni obrazac koji je prisutan u mnogim analizama iz lijevog ugla: očajnički bih želio promjene u društvu, i baš zato mi je najfrapantnija ta silna mašina reprodukcije koja ih sprječava. Naravno, ovdje je komplicirajući faktor da je taj kontinuitet u mom radu u skladu s onim o čemu pišem: možda sam, pišući o osjećaju zaglavljenosti, o tapkanju na mjestu, i sâm zaglavio, i time na neki način postao slijep za promjene. Ako je tako, onda imam sreću da me drže na oprezu kolegice i kolege koji proučavaju, na primjer, nove oblike rada; brigu i klasno raslojavanje; (trans)migraciju; ulogu religije; ekološke i infrastrukturne kontroverze itd. To su samo neke teme o kojima antropolozi sigurno imaju što reći i s velikim interesom pratim ta aktualna istraživanja.

Na Sveučilištu u Manchesteru si dugo predavao socijalnu antropologiju i pod tvojim se mentorstvom formirao veliki broj mladih antropologinja i antropologa. Mnogi od njih dolaze s prostora bivše Jugoslavije i tim se prostorom i bave, te svojim istraživanjima ne samo da na veoma važan način oblikuju znanje o njegovoj društvenoj i političkoj realnosti nego ovaj prostor uključuju u relevantne antropološke rasprave. U čemu je po tvom mišljenju najvažniji doprinos etnografskih i kritičko-antropoloških uvida iz “regije” širim, danas aktualnim debatama u antropologiji i srodnim disciplinama?

Taj mi je mentorski rad izuzetno bitan, i iz njega crpim veliku profesionalnu satisfakciju. Izuzetna je bila privilegija raditi s tim doktorandima. Puno sam iz toga naučio, i to se nastavlja kroz daljnje razgovore i suradnje. Kada vidim stvari koje oni sada rade, kako su razvijali svoje razne antropološke putanje, ma sâm sebi sam smiješan kada se uhvatim koliko sam ponosan na njih. I da, tu je jako bitno da oni svojim radom i znanjem uspijevaju u nečemu što je do nedavno bio veliki izazov za sve nas, a to je da se etnografski rad na ovim prostorima nametne kao legitimna osnova za sudjelovanje u raspravama u *općoj* antropologiji.

Što se tiče tog doprinosa antropoloških uvida iz “regije”, pitanja organizacije društvenih odnosa koja mene najviše zanimaju – o socijalnoj reprodukciji, o nejednakosti, o političkoj dominaciji – svuda su društveno relevantna. Ona mogu “svrbjeti” sve ljude. Dakle, u principu se to može istraživati bilo gdje, i zato tako možemo doprinijeti univerzalnijim raspravama. A naravno, ono što ćemo naći neće biti univerzalno. Za svrhe ovog intervjua izdvojiti ću tri načina na koji mi, smatram, možemo pružiti poseban doprinos. To je prilično arbitrarno, ali možda može biti inspiracija za daljnje razgovore.

Prvo, zvuči paradoksalno, ali vjerujem da možemo pružiti bitan antidot identitarizmu. Tu mislim na pre naglašavanje pitanja identiteta, etnonacionalnog ili drugog, i pogotovo na tendenciju da se njegova terminologija i logika postavljaju kao polazne točke za analizu društvenih dinamika. Naravno, postjugoslavenske zemlje su eklatantni primjer jednog konteksta gdje registar identiteta, ovdje etnonacionalnog, kolonizira mnoga polja iskustva. Mislim da smo mi socijalni antropolozi aktivni akteri ne samo u kritičkom proučavanju te kolonizacije nego i u ukazivanju na to da taj identitarni registar nikako ne može služiti kao analitički alat. Identitet ne objašnjava ništa – tko se želi njime baviti, morao bi ga objašnjavati. Ali identitarnu logiku vidim u akciji u suvremenim raspravama širom svijeta, pa i u nekim političkim pokretima koji uvjetno rečeno zastupaju lijeve opcije. Emancipacija se onda prvenstveno vidi kao proces koji će različitim ljudima omogućiti da budu “ono što jesu” (Hrvat, lezbijka, musliman itd.). Naglasak je na različitosti, a ta različitost se poima na specifičan način: unaprijed se postuliraju takvi zaokruženi identiteti kroz koje bi ljudi mogli doživjeti autentičnost. I antropologija se onda nameće kao ekspertno znanje o toj raznolikosti. Zavodljiv je taj pristup jer omogućuje kritiku *statusa quo* iz pozicije koja afirmira toleranciju. Ali, po mom mišljenju, to olako može skliznuti u moralističko samopozicioniranje. Mene od takvih pitanja o tome što autentično “jesmo” više zanima kako se različitost živi, i to je uvijek nejednako, parcijalno, kontradiktorno. Politički mi je, naravno, važna izgradnja tolerancije prema različitosti, ali vidim veći i trnovitiji izazov u traženju odgovora na pitanja što nam je *zajedničko* i kako da stvaramo platforme za solidarnost.

Drugi specifični doprinos se tiče kontingentnosti. Prije sto godina antropolozi su pokazali da evolucionizam ne drži vodu: da ne postoji jedna univerzalna ljestvica civilizacije po kojoj se uspinju sve ljudske skupine. Danas smatram da i mi koji radimo na ovim prostorima možemo demantirati ideologije nužnosti procesa kao što su modernizacija, demokratizacija, liberalizacija, sekularizacija, tranzicija, formiranje nacionalnih (ili drugih) država itd. A više od puke kritike “napretka”, tu opet vidim potencijal u fokusu na kontradikcije. Naime, smatram da smo u posebno dobroj poziciji da, uz demantiranje, pokazujemo i *snagu* takvih ideoloških reprezentacija: da, povijest jest kontingentna, da, takve ideologije jesu problematične, ali su i djelotvorne, imaju realne, dugotrajne efekte (često nenamjerne), i zbog mnogo čega su privlačne mnogim ljudima.

Treći naš potencijalni specifični doprinos koji bih izdvojio tiče se lokacije političkog subjektiviteta u globalnim okvirima. Spomenuo sam to kad sam govorio o

svakodnevnom geopolitičkom rasuđivanju. Svi znamo da su jugoslavenske zemlje proizvod složenih povijesnih procesa gdje su često bile shvaćane kao da se nalaze “između” – i ti procesi traju. E sad, mene ne uzbuđuje prilično izlizana priča o mostu između Istoka i Zapada. Ono što mi se čini zanimljivije jest da nam ta lokacija pruža specifične uvide i u imperijalne prakse, jučerašnje i današnje, i u kritike istih. I jedne i druge se prečesto gledaju kao univerzalne u dihotomiji zapada i istoka, modernosti i nemodernosti, Europe i ne-Europe, kolonizatora i koloniziranog, ili globalnog sjevera i globalnog juga. Ovi prostori su, da opet koristim tu riječ, *bodljikavi* u tom smislu. Oni nude vrlo zanimljivo polazište za kritičko propitivanje takvih dihotomija. I, odmah moram reći, nije to zato što oni predstavljaju neku “treću” zonu bivanja. Ono što mene zanima u tome nije potraga za čistom, nekontaminiranom pozicijom, da kažem *izvan* Imperije, dakle za autentičnošću. Pitanje lokacije u ovom dijelu svijeta mi je inspirativno zato što nas podsjeća na samu važnost pozicioniranosti, na to da je sve uvijek u odnosu *na*.

Čime se trenutno baviš?

Iskreno rečeno, bavim se nastavom, administracijom i mentorstvom. Nažalost, već par godina ne uspijevam osloboditi vrijeme za istraživanja ili za pisanje, djelomično zbog obiteljskih okolnosti i, u zadnje vrijeme, zbog logistike selidbe i početka rada na sarajevskom sveučilištu. U raznim folderima stoje vrlo inicijalne bilješke povezane s nekim još veoma nepromišljenim idejama za moguće tekstove i za moguća buduća istraživanja. Takve ideje uvijek imam, ali, kao i obično, pitanje je hoće li se išta od toga ostvariti. Imam i neke malo razvijenije ideje koje su trenutno, što kažu, *on hold*. Možda najrazvijenija ideja tiče se granica BiH. Tokom zadnjih dvanaestak godina sakupio sam dosta empirijskog materijala i napisao sam nekoliko članaka o toj temi, ali mučio sam se da nađem dobar “ugao” za jedan više sintetički pristup tom materijalu. Sada razmišljam da bih to mogao razvijati u smjeru kojim bih dalje produbio analize svakodnevnog geopolitičkog rasuđivanja i lokacije. Pitanje granica bi, čini mi se, bilo produktivno tlo za to. Volio bih da toj analizi dam mnogo izrazitiju povijesnu dimenziju od one koja je dosad postojala u mojim radovima. Često sam se sa svojim sugovornicima i sugovornicama “vraćao” u povijest SFRJ, ali sad bih želio ići mnogo dalje unazad. To naravno ima i implikacije za metodologiju, jer teško bi bilo to raditi etnografski. Zato sam puno čitao o povijesti BiH i šire, s fokusom na granice. Krenuo sam i s arhivskim radom koji je prekinut prije nego što je zapravo počeo zbog covid restrikcija. I tu sam stao, zasad.

Nadam se da ću nekad osloboditi vrijeme da se vratim toj ideji. Na taj bih način volio produbiti pokušaje proučavanja značaja i funkcioniranja onoga što je svakodnevno u geopolitici, i onoga što je geopolitičko u svakodnevnici. Kao što sam rekao, smatram da nam postjugoslavenske zemlje daju posebno zanimljive uvide u to. I s tom povijesnom dimenzijom bih želio razviti jednu teorijsko-političku nit, možda u dijalogu s literaturom iz “postkolonijalnih”, pa i “dekolonijalnih” studija. Dosta toga čitam i nalazim tu puno inspiracije. Ali mi ta literatura nije

inspirativna tako da klimam glavom dok čitam, i da mislim "to!". Ustvari, inspirativna mi je na produktivniji način. Ma koliko bila zanimljiva, nešto mi škripi u toj paradigmi, i pogotovo u tendenciji da se ona primijeni po univerzalnoj šabloni. Prelagano, prebrzo mi to djeluje. A, kako sam rekao, vjerujem da s pozicije ovih prostora itekako imamo što reći o toj temi, i da možemo doprinijeti razumijevanju (post)imperijalnih dinamika. Time se opet vraćam svojoj teorijskoj, političkoj, pa i osobnoj opsesiji pitanjem lokacije ljudskog djelovanja. Dok sam pisao neke više teorijske tekstove o afektu, o nadi, i o događaju, shvatio sam da mi, ustvari, nije toliko stalo do potrage za nedeterminiranošću koja je tako prisutna u toj literaturi. Umjesto toga me najviše zanima pitanje kako misliti politički subjektivitet iz pozicije koja prihvaća, jer zna i osjeća, da nedeterminirane autentičnosti nema. Dakle, intrigira me pitanje političkog subjektiviteta iz pozicije složene determiniranosti, bez potrage za nekom pretpostavljenom prijašnjom čistoćom. Čini mi se da lokacija koja se smatra europskom, ali nikad dovoljno, zapadnom, ali nikad dovoljno, modernom, ali nikad dovoljno, pruža posebno zanimljivu prizmu kroz koju možemo tom pitanju pristupiti.